

De vos

inheems of niet in onze duinen?

ANNA VAN MARREWIK

In de Atlas van de Nederlandse zoogdieren staat bij de vroegere verspreiding van de vos dat hij vermoedelijk al van oudsher zo sterk bestreden werd, dat hij plaatselijk zeldzaam was geworden of zelfs was uitgeroeid. In de Hollandse duinstreek zou de vos sinds de eerste helft 17e eeuw niet (meer) voorkomen, al werden er tijdens strenge winters wel eens exemplaren gezien die over de dichtgevroren rivieren naar de duinen waren getrokken. Maar de vraag blijft: was de vos nu wel of niet inheems in de kuststreek van Holland? En tot in welke periode kwam het dier er dan voor?

Dankzij de nauwkeurige boekhouding van de middeleeuwse graven van Holland kan uit onverwachte hoek in elk geval een begin worden gemaakt met het antwoord op de eerste vraag. In dit artikel zal kort de plaats en betekenis van deze bron worden geschetst en vervolgens daaruit datgene worden gelicht wat iets meer zegt over de verspreiding van de vos in de periode vóór de 17e eeuw.

Een gezellig grijs en een bruin konijn zoals afgebeeld op een miniatuur in een handschrift uit circa 1350 met Jacob van Maerlands "Der Nature Bloeme", een 13de-eeuwse compilatie met al het weetbare op het gebied van flora en fauna.

Rekeningen

De Hollandse graven zijn zich in de loop van de 12e eeuw als onderkoninkjes gaan gedragen en hebben zich het heerlijk recht op de grond en het wildernisregaal toegeëigend. Oorspronkelijk was hun dit slechts in leen gegeven door de Duitse koning.

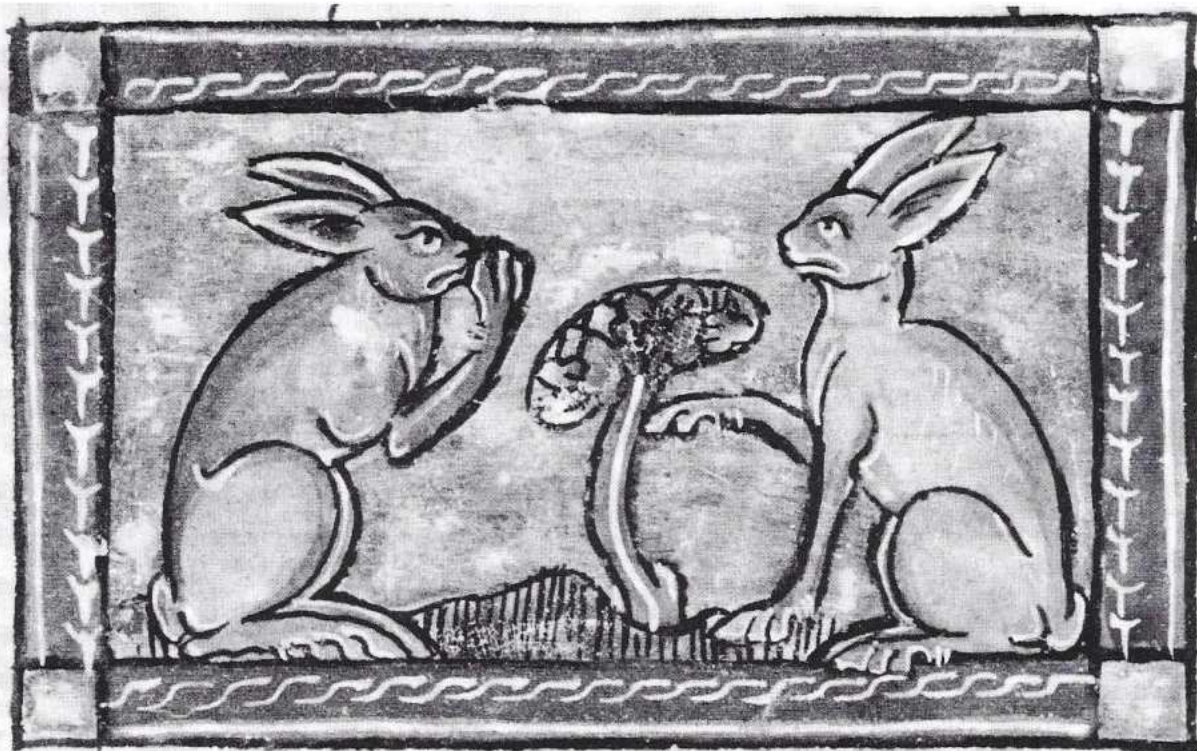
Als "rechtsopvolger" van de koning kreeg de graaf taken op het gebied van bestuur en veiligheid.

Voor het uitoefenen daarvan stelde hij ambten in, die hij voor een bepaalde periode verpachtte. De ambtsdrager in kwestie verwierf voor die tijd het recht om de inkomsten in zijn nauw omschreven ambtsgebied te innen. Daartegenover stonden uitgaven. Aan het eind van de ambtsperiode moest hij rekening en verantwoording afleggen voor de graaf en diens raad van edelen, vandaar die nauwkeurig bijgehouden rekeningen.

In het graafschap Holland werd dit soort ambten halverwege de 13e eeuw ingevoerd. De eerste vermelding betreft het ambt van baljuw (1244), die als vertegenwoordiger van de graaf in plattelandsdistricten opereerde (voornamelijk rechtspraak). In 1277 treft men de eerste vermelding aan van rentmeesters of "sluters", eerst die van het zuidelijk deel van Holland, een paar jaar later die van het noordelijk deel van Holland. Hun hoofdtaak bestond uit het beheer van de grafelijke inkomsten. In de eerste helft 14e eeuw splitste zich het ambt van houtvester af van de rentmeester. De houtvester was er vooral voor het beheer van de "wildernisse" (niet in cultuur gebrachte grond). Het zijn met name de houtvestersrekeningen waar voor dit artikel de aandacht naar uitgaat.

Houtvestersrekeningen

Al dateert de oudste vermelding van "houtvesters inden houte van Haerlem" van 1314, de rekenin-

De vos wordt van oudsher gezien als een notoire kippendief.

gen van de houtvester zijn pas bewaard vanaf 1337. De houtvester had te zorgen voor het in stand houden van het bos en de wildstand en had tevens de taak om de nog niet in ontginning gebrachte grond in het graafschap te exploiteren. Dat wil zeggen, dat hij namens de graaf inkomsten moest zien te verwerven uit diens recht op de grond zelf, op het "opgaande" hout en het sprokkelhout, op het gras, stukken veen, enzovoorts. Ook kon de houtvester namens de graaf rechtspreken en boetes uitdelen aan overtreders van diens wildernisregaal.

Binnen het graafschap Holland bestonden in de 14e eeuw twee houtvesterijen. De grootste was de houtvesterij van Haerlemmerhout: deze liep van Velsen in het noorden via Haarlem, Zandvoort, Heemstede, Hillegom, Lisse, Noordwijkerhout tot aan Noordwijk en Langeveld en werd in 1399 nog uitgebreid met Katwijk en Wasseenaar. In de rekeningen van de houtvester van Haerlemmerhout

treft men als inkomsten aan Grashuur, Hout, Camphuur/erfhuur/hofsteden, Veenhuur, Boeten en Vedeminghe (varkensweide) en als uitgaven Wedden en livrei, de Jacht en gerubriceerde uitgaven "Bij brieven" en "Van reizen".

Uitgaven

De grootste post uitgaven waren de wedden die de houtvester had te betalen aan knechten of dienaren. De hoogste wedde genoot de houtvester zelf (50 pond op jaarbasis). Hij kreeg als enige geen livrei of "clederen", een duidelijke indicatie dat de houtvester meer status had dan de overige opgevoerden. Die kregen naast hun wedde (variërend van 5 tot 24 pond) 10 el laken (wollen mantelstof) plus voering per jaar. De kwaliteit van het laken varieerde, afhankelijk van iemands positie, van 50 tot 86 solidi (1 pond = 20 solidi). Door het dragen van livrei maakten de funktionarissen zichtbaar dat zij in dienstbetrekking stonden tot degene die hun het livrei verstrekke. Bepaalde dienaren kregen bovendien elk jaar een zadel.

De interessantste ontvangers van wedden, livrei en zadel zijn voor wat dit artikel betreft de jagers en de zogenaamde duinwaarder. Deze laatste kreeg jaarlijks 18 of 24 pond wedde plus livrei. Duinwaarders hadden in de 14e eeuw een politionele taak en kregen de macht weerspannigen of overtreders gevangen te nemen of te gijzelen.

Jagers in De Hout

Als regel waren in de 14e eeuw drie jagers actief binnen het houtvestersgebied van Haerlemmerhout. Zij kregen naast hun wedde een dagvergoeding voor die dagen dat ze ook werkelijk "an den houte lagen".

Het seizoen, "die jachtijt", was in deze periode nog heel ruim: alleen in de maand mei werd er nooit gejaagd. Het jagen ging in sessies van circa een week (minimaal één dag, maximaal 50 dagen). Gemiddeld waren de jagers per jaar 50 dagen aan de hout. Waar jaagden zij nu op? Het werd niet altijd expliciet vermeld, maar in de 18 bewaard gebleven rekeningen uit de 14e eeuw komt in vijf verschillende jaren de vermelding "herten en hinden" voor en in drie jaren vossen.

De jacht op vossen werd vermeld in 1347, in 1357 en in 1358. In 1347 waren de jagers totaal 13 dagen op vosseljacht (in juli, september en december). Tijdens de tweedaagse sessie in september 1347 werden de drie jagers met 10 honden en zes windhonden vergezeld door de latere graaf Willem V van Holland in eigen persoon.

Er waren dus vossen in het duingebied van Holland rond het midden van de 14e eeuw. Interessant is nu de vraag of ze zich daar hebben kunnen handhaven of dat ze inderdaad "zo sterk bestreden" zijn dat ze plaatselijk waren "uitgeroeid" en er niet eerder dan 1968 aantoonbaar zouden terugkeren. Bieden de houtvestersrekeningen ook hier uitkomst?

De 15e eeuw

Op administratief/bestuurlijk gebied vonden in de 15e eeuw twee belangrijke ontwikkelingen plaats. Allereerst werd de exploitatie van de duinen steeds rationeler en zakelijker. Daarnaast deed zich een wijziging voor in het landsbestuur, waardoor de houtvestersrekeningen sterk in waarde verminderten als bron van kennis over de duinen.

De ontwikkeling naar puur zakelijke exploitatie van de duinen was begonnen in de laatste decennia van de 14e eeuw. In plaats van onrendabel onderdeel van de houtvesterij werden de duinen een steeds belangrijker bron van inkomsten voor de graaf. Dit hing samen met de komst van het konijn. Dat had aan het eind van de 13e eeuw vanuit het Iberisch schiereiland de Hollandse kuststrook bereikt.

Voor de graaf en zijn hofhouding betekenden konijnen, net als voor andere mensen, in de eerste plaats voedsel. Daarnaast konden de vachtjes gebruikt worden voor het voeren van mantels en andere kledij. Vanaf begin 14e eeuw vonden leveranties van konijnen plaats aan het grafelijk hof te Den Haag en op andere plaatsen waar de graaf zich ophield. Om een indicatie te geven: in 1344 werden in een paar maanden tijd respectievelijk 20, 260 en 88 konijnen geleverd door de "forestiers", resp. "jaghers" van graaf Willem IV, toen hij met zijn hof in Holland verbleef.

Het eerste teken dat er geldelijk voordeel uit het houden van konijnen in de duinen te halen was, komt uit 1363. Dat jaar sprongen de inkomsten uit boetes ineens tot 66% van alle inkomsten uit de houtvesterij. In de 15e eeuw zette deze tendens zich versneld voort. De boete die de duinwaarder of de houtvester oplegde aan iemand die "met konijnen bevonden" was, bedroeg in de jaren '20 van de 15e eeuw vier pond, maar in 1429-30 kregen Dirk Buck en twee zonen 52 pond boete voor het met fretten vangen van konijnen in de duinen!

Duinmeiers

Toen de graaf gedeelten van duingebied ging verpachten, werd de vangst van konijnen nog verder gecommercialiseerd. Daardoor kreeg hij baar geld in handen, waar de graaf een toenemende behoefte aan had. Met dit verpachten belastte hij niet zozeer de houtvester als wel een speciale opzichter voor de duinen. Er waren van meet af aan minstens twee "duynwaerders" in de houtvesterij (1359). De naam duinmeier ("duynmaeyer") kwam pas in de 15e eeuw in zwang, wat de houtvestersrekeningen betreft pas in 1457-58.

De duinmeier moest erop toezien dat het verpachten van stukken duin ten behoeve van de konijnenvangst ordelijk verliep. Dit kwam bovenop zijn oorspronkelijke, politionele taak om stropers of anderen die ongeoorloofde zaken in het duingebied deden, gevangen te zetten. En als vanouds (getuige een aanstellingsbrief van een duinmeier uit 1425) was de duinmeier verantwoordelijk voor de levering van konijnen ten behoeve van de graaf en/of gravin.

Vos als bedreiging

In de loop der 15e eeuw werden de inkomsten uit het houden van konijnen verreweg de belangrijkste uit de houtvesterij. Dan is het begrijpelijk dat alles wat een belemmering of bedreiging voor de konijnen kon vormen, uit de weg geruimd werd. Daartoe behoorde ook de vos, die in de middeleeuwen een slechte reputatie genoot. Uit het feit dat rond vosseholen wel resten van konijnen, fazanten en patrijzen gevonden werden, leidde men af dat de vos dit klein wild zelf aanviel, doodde en opvrat. Dat vossen graag graven en wroeten, maakte ze ook al niet geliefd. Juist in de 15e eeuw werd de aanplant van helm strak ter hand genomen en deze ondervond daarvan gemakkelijk schade.

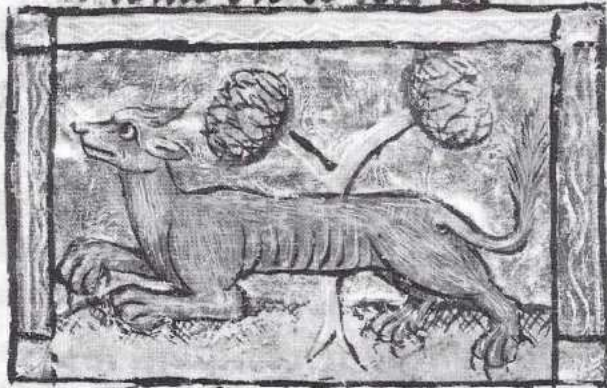
De vos kan verdreven worden door intensief op hem te jagen. Dit is kennelijk ook gebeurd, getuige de 15e-eeuwse houtvestersrekeningen. Zo jaagden Enghebrecht de jager ende Willem in 1401/1402 "by beveele miins vrouwe van Holland" (Jacoba van Beieren) op de vos. In 1407 voerde de houtvester twee solidi onkosten voor vossejacht op in zijn rekening. Tien jaar later (1417/1418) bleek het

"Scalker beest"

Gekleurde miniatuur uit een Zuidnederlands handschrift, tweede helft 15de eeuw, met de afbeelding van een vos. De beschrijving van het dier geeft vrijwel uitsluitend negatieve eigenschappen. De beginregel valt nog mee:

"Vulpes eet (= heet, red.) een vos in het Latijn Scalker beest ne mach niet sijn". Maar wat dan volgt: de vos zou honden die de achtervolging op hem ingezet hebben, "met sinen ruwen bepisten staert" voor de mond slaan. De vos zou het hol dat een das met veel moeite gemaakt had, snel en sluw in bezit nemen en daar zo'n geurspoor achterlaten dat de das zelf er eigener beweging uit vlood. En een vos met honger en niets te eten zou net doen of hij dood was, met de tong uit zijn mond gaan liggen en wanneer vervolgens nieuwsgierige vogels kwamen kijken, er daar een van grijpen om zijn honger mee te stillen.

Enen ghewapende ridd' wel
Dit wilde vie es sere fel

Vulpes eet een vos in latijn
Scalker beeste ne mach niet sijn
Die die vos vliet vor die honden
Slaet hi danne dur hare monde
Sine ruwen bepisten staert
Ende ontvliet te woude waert
Ambrosius spreint als die vos siet
Dat hem naect der door v'driet
Siet hi dan hi den pynboe gelwinet

De vos pakt een konijntje.

zelfs nodig om op wolvejacht te gaan, een activiteit waarvoor Lammetgiin die Jager 4 pond betaald kreeg. Vossen treft men daarna niet meer aan in de houtvestersrekeningen.

1477

De tweede belangrijke ontwikkeling in de 15e eeuw was de komst van de Bourgondiërs. Door het erkennen van Filips van Bourgondië (Filips de Goede) als "ruwaard ende oir" had gravin Jacoba van Beieren het in 1428 mogelijk gemaakt dat Holland, Zeeland en Henegouwen bij haar dood in Bourgondische hand zouden komen. Dit gebeurde

De vos op rooftocht in een dorpje.

in 1436. Aanvankelijk had dit nog niet zulke grote gevolgen voor de administratie van het graafschap, maar wel meteen voor de houtvesterij. Er zijn uit de 15e eeuw na 1436 nog maar twee houtvestersrekeningen bewaard, uit 1457/58 en 1477/78. Vooral die laatste rekening is merkwaardig. In 1477 was immers bij de slag van Nancy hertog Karel de Stoute gesneuveld. De wanorde die daardoor in zijn landen ontstond, blijkt alom uit deze houtvestersrekening. Houtvester Philippe Say verantwoordt zijn inkomsten: vrijwel nihil. Illustratief is hetgeen gemeld is bij de post Boeten of breuken, gewoonlijk een zeer grote bron van inkomsten uit de houtvesterij: "ende oick omme dat de landen mids der dood van hertoghe Karel zeer raeu stonden, wairom men dat scerpste recht opten luyden niet vorderen en mochte. Daerom hier: niet." Na 1477 veranderde de hertogelijke administratie. De nieuwe landsheren (Maximiliaan van Oostenrijk en Maria van Bourgondië) deden ook over de houtvesterij een aantal verordeningen uitgaan. Voortaan was sprake van de houtvesterij "van Hollandt", met een nieuwe structuur. De door de landsheren aangestelde stadhouder kreeg automatisch de titel van opperhoutvester van Holland. Omdat de stadhouder het natuurlijk te druk had met staatszaken, voorzagen de landsheren meteen in een vervanging: de lieutenant-houtvester.

Hier tekent zich het begin af van een steeds verdere uitholling van ambten tot louter titulair ambten. Dit ging helaas gepaard met een vervlakking van de administratie. De houtvestersrekeningen van na 1477 bevatten aan de inkomstenkant uitsluitend korte totalen van erfhuur en van verkocht hout. De uitgaven beperken zich tot die voor het doen beplanten van de "wildernisse", het verkopen van hout en onkosten voor het opmaken van de rekening. Gegevens over de duinen zijn er niet meer in te vinden. Daarvoor zou men bij de duinmeiers terecht moeten, maar die waren niet rekenplichtig. De duinmeier moest kapitaalkrachtig zijn en zorgen dat hij het gebied dat hij had gepacht, weer zo gunstig mogelijk verplichtte aan geïnteresseerden. Zolang als hij zijn pacht betaalde, de verplichte konijnen of het geld daarvoor in de plaats leverde, overtreders greep en zorgde dat de duinen na afloop van de pachtperiode "wel gestoffeerd" met konijnen waren, werden hem geen vragen gesteld.

Exit de vos

"Vóór 1968 kwam de vos in de duinstreek niet voor", meldt de zoogdieren-atlas. De auteur nuanceert deze uitspraak wel enigszins; in 1936 zouden al twee vossen bij Meijndel gesignaleerd zijn en in 1938, 1952 en 1954 zelfs vossen geschoten in de duinstreek. Als vangplaatsen worden de Haarlemmerhout gegeven, Noordwijk en Santpoort. Het is pikant dat de Haarlemmerhout hier prominent prijkt. In dit artikel heb ik immers kunnen aantonen dat juist hier met zekerheid halverwege de 14e eeuw vossen voorkwamen. Meer nog, ze blijken tot in de 15e eeuw voor te komen in de gehele kuststreek van Holland, voor zover die onder het beheer van de houtvester/duinwaarder viel. Maar door de steeds verder oprukkende commerciële jacht op konijnen moest de vos het veld ruimen. Met enige overdrijving kan gesteld worden, dat de sluwe vos uiteindelijk door het schattig konijn verdreven is uit de Hollandse duinen.

Drs. J.M. van Marrewijk is historicus.